

KIZÖKKENT A SZÖVEG...

Aligha van még egy olyan nyelvterület, mint a miénk, amelyben Shakespeare-t szinte nemzeti költőként, drámaíróként tartjuk számon. Nálunk az angol költőóriás műveit a múlt század s e század legjelentősebb költői fordították magyarra; e szövegek csaknem olyan ismertek, mint a magyar klasszikus drámáké. Ebből számos probléma adódott és adódik. Ugyanis minden nyelv állandóan válto-

zik, fejlődik, a klasszikusnak tekintett fordítások viszont egy régmúltbeli nyelvi állapotot konzerválnak. Újra meg újra felmerül tehát az igény a Shakespeare-darabok korszerű, a mai élet nyelvi világát is tükröző fordításaira. Az elmúlt években számos újrafordítás született, a Magyar Shakespeare-Társaság különös gonddal foglalkozik Shakespeare fordításának általános elvi és gyakorlati problé-

maival; a közeljövőben jelenik meg **Eörsi István** legtöbb vihart kavart új fordításait tartalmazó kötete, nemrégiben Nyíregyházán a Windsori vig nőket Márton Lászlónak, az egyik legérzékenyebb fiatal magyar író-műfordítónak az átültetésében mutatták be.

A problémát tehát időszerűnek érezzük, ezért e számunkban több oldalról igyekszünk e témát körüljárni.

HORVÁTH ANDRÁS

BÁJOS TÜNDÉRIDILL

AVAGY MIÉRT FORDÍTOTTA LE ARANY JÁNOS A SZENTIVÁNEJI ÁLMOT?

Shakespeare a XVIII. század végétől van jelen a magyar irodalomban. Kezdetben francia és német közvetítéssel ismerkedtek vele eleink: Besenyei franciául olvasta, Kazinczy pedig Schröder német *Hamlet*-átdolgozását fordította le magyarra. Csak később merült fel az igény, hogy eredetiből magyarítsák Shakespeare-t. Az Akadémia 1831-ben huszonegy Shakespeare-darabot javasolt lefordításra, de a színházak megelégedtek a korábbi német átdolgozásokkal, s a kiadás honoráriuma sem volt túl kecsegtető; minden maradt volna a régi-ben, ha néhány megszállott rajongó nem próbálkozik mégis Shakespeare átültetésével. Akadt köztük igazi dilettáns, mint például Lemouton Emília, aki arról vált híressé, hogy a költőt „egész pongyolaságában” akarta visszaadni (ami sikerült is neki), de – szerencsére – köztük volt Petőfi és Vörösmarty, akiknek munkái azóta is maradandónak bizonyultak.

A szabadságharc bukása megtöri a lendületet, a nagy angol költő fordításának ügye jó időre háttérbe szorul. Az ötvenes évek közepétől újra sürgetni kezdik Shakespeare átültetését, ám anyagi fedezet híján mindez szándék marad. A fordulatot egy lelkes művészetpártoló tanár, Tomori Anasztáz felbukkanása hozza; ő úgy véli, váratlan örökségét akkor hasznosítja legjobban, ha felajánlja a teljes magyar Shakespeare-kiadás finanszírozására. A szervezési és szakmai munkákat hamarosan átvállalja a Kisfaludy-társaság; Shakespeare-bizottságot hoz létre, melyben – többek közt – Arany, Jókai, Szász Károly tevékenykedik. Elsődleges

feladatuknak az összkiadás sajtó alá rendezését tartják, de igyekeznek összehangolni a többi, Shakespeare-hez kapcsolódó eseményt is. Latba vetik teljes tekintélyüket, hogy kortársaikat fordításra buzdítsák, de igazi lendületet csak az 1864-es jubileumi ünnepségek adnak az ügynek. Ekkor, Shakespeare születésének háromszázadik évfordulóján mutatja be a Nem-

Szakácsi Sándor és Pap Vera a Pesti Színház Szentivánéji álom-előadásában

zeti Színház a *Szentivánéji álom*, Arany fordításában, nagy sikerrel. A lapok Shakespeare-ről cikkeznek, méltató előadások hangzanak el, Szász Károly ódát ír az alkalomra. Ezután már több a vállalkozó, és húsz év múlva el is készül a teljes magyar Shakespeare-kiadás.

Mi az oka, hogy a magyar szellemi élet ekkora energiával fordult Shakespeare felé? Miért éppen Shakespeare volt az, akit leginkább méltónak tartottak a költőfejedelem címére?

A kor uralkodó irányzata, a romantika egyik szellemi elődjét vélte felfedezni Shakespeare-ben. Katona József Shakespeare hatása alatt írta a *Bánk bánt*. Petőfi Sándor szerint „nincs az az indulat, nincs az a szenvedély, nincs az a jellem, melynek mását nem adta” – a felsorolt fogalmak a romantika alapszókincséhez tartoznak. Lemouton Emília Dumas-t, a híres francia regény- és drámaíró idézi: „Isten után Shakespeare az, aki a legtöbbet teremtetett.”

Talán nem elhanyagolható a német hatás sem. Shakespeare egészen a század közepéig német közvetítéssel került magyar színpadra. A magyarázat egyszerű: németül majd' mindenki tudott, angolul viszont kevesen. A sűrű színházi bemutatók nagy részét német darabok gyorsan készült fordításai tették ki, ezek között pedig gyakran előfordultak Shakespeare-átdolgozások, melyek néha az eredeti mű címét, szereplőinek nevét, esetleg a cselekmény végét is megváltoztatták.

De hatott a németek Shakespeare-értelmezése is. A Sturm und Drang költői a szabadság prófétájának tartották Shakes-

peare-t; ez befolyásolhatta Kazinczyt, amikor elkészítette Hamlet-fordítását. Gyulai Pál a *Szentivánéji álom*ról írt tanulmányában elsősorban német (és nem angol) kommentátorokat idéz. S végül, a magyar Shakespeare-bizottság létrejöttének adhatott nem kis ösztönzést, hogy a németeknek már volt teljes Shakespeare-kiadásuk.

Ez azonban azt is jelzi, hogy az igyekezethez versengési szándék is társult. A magyar nyelv nagykorúvá válásának korszaka ez: sokaknak megfordulhatott a fejében, hogy ha e drámákat németre le lehetett fordítani, miért ne lehetne magyarra is? A kishitű elmék eleinte kételkedtek (lásd Bajza József: „Hogy Shakespeare-t még most tűrhetőleg adhassuk magyarul, nem hiszem.”), ám Vörösmarty és Petőfi fordítása meghozta az áttörést: bebizonyították, hogy a nagy angol költő képes teljes pompájában megszólalni magyarul.

Shakespeare ismerete egyben a nemzeti kultúra fegyverténye is. Jókai szerint „Shakespeare elismerése egy darab civilizáció... s hazánk a keleti ultima Thales(!), mely e napot ünnepnapjai közé számítja”. Jól érezhető itt egy kis nép rettegése attól, hogy a gögös Nyugat a Balkánhoz sorolja őt. Gyulai egyenesen így ír: „Nem dicsekedhetünk ugyan oly Shakespeare-kultusszal, mint ők... de annyi bizonyos, hogy negyven év óta folyvást érezhetni Shakespeare hatását irodalmunkban.” Az idézetből kitűnik, hogy Gyulai úgy érzi: szükséges bizonygatni, miszerint mi is vagyunk olyan fejlettek, mint a németek.

Valószínűleg még egy tényező szerzett sok hívet Shakespeare-nek: legnagyobb költőink tevékeny érdeklődése. Miként Egressy Gábor írja: „Nagy szellemek honosítása csupán hasonnemű egyéniségek olvasztó kohában mehet véghez.” S valóban, az, hogy Petőfi, Vörösmarty és Arany, a kor legnagyobb költői szövetkeztek Shakespeare műveinek lefordítására, érzékeltethette az olvasóval, aki esetleg csak hallomásból ismerte a költőt, hogy itt nem mindennapi szellemről lehet szó.

1.

Arany első találkozása Shakespeare-rel élete egyik fordulópontján történt. 1836 februárjában otthagya a kollégiumot, és felcsapott vándorszínésznek. Tanárai ezt a „hivatás kétségtelen jelének” tekintették, és bizakodva bocsátották útjára. Egyikük – Arany szerint – így búcsúzott: „Csak Sékspírt! Sékspírt, domine!”

Rudolf Péter, Hernádi Judit és Szakácsi Sándor a *Szentivánéji álom*ban (Iklády László felv.)

Shakespeare-t azonban nem játszottak, ehelyett bőven kijutott az ifjú Aranyinak a vándorélet kellemetlenségeiből: úttalan utakon zötyögni, padon hálni, korgó gyomorral szavalni... Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a romantikus ábránd hamar szertefoszlott. Később mint titkolnivaló szegényfoltot emlegeti színészi múltját, azonban csak egyetérthetünk Kilián Istvánnal, amikor azt írja: „Arany drámafordításai e keserves négy hónap nélkül sosem születtek volna meg.”

Néhány év múlva egy vásáron sikerült megszereznie a *János király* egy olcsó kiadását, és nemsokára a mű „magyar jambusokban szólalt meg”. Petőfi, ezt megtudván, rögvest hatalmas tervek kovácsolt: elhatározta, hogy Vörösmartyval és Arannyal közösen lefordítják Shakespeare összes műveit. Többször sürgeti Aranyt, aki azonban rendszerint húzódozó válaszokat ad; ő kételkedőbb és megfontoltabb elme, mint Petőfi, aki nagy lelkesedésben már ki is nyomtatta *Coriolanus*ának címlapján Aranynak mint Shakespeare-fordítónak a nevét.

Bár a forradalom és Petőfi halála keresztülhúzza a nagy tervet, a nevezetes címlap hatása nem marad el: talán rá emlékezve fordul épp Aranyhoz Tomori Anasztáz a Shakespeare-összkiadás gondolatával. A nagy triászból már csak ő van életben, adódhatott tehát a gondolat, hogy neki kell irányítani a munkát. Ő

tudván tudja, hogy ez alól ki nem bújhat, már első levelében úgy válaszol Tomorinak, mint akinek kész koncepciója van a fordítás alapelveit illetően. Amikor két év múlva felolvassa jelentését a Shakespeare-bizottság előtt az összkiadás megindításáról, ugyanezeknek az alapelveknek némileg pontosított változatát ismer-teti.

Azt is tudja, hogy nem elég a szervezőmunka vezetését vállalnia; fordítania is kell. Feltűnő, milyen kevéssé lelkesedik a gondolatért: már Tomorinak küldött egyik első levelében is panasztja a fordítást. Később is inkább panaszkodik – a kortársak tollából oly buzgón ömlő lelkesedésnek nála nyoma sincs.

Mindennek valószínű magyarázata, hogy ő látta egyedül a munka emberfeletti nehézségét. Tomori lelekesedett, hogy aktív részese lehet a szellemhonosításnak, Szász Károly lelkesedett, mert bízott Aranyban, a közönség lelkesedett, mert a magyar nyelv diadalát várta, de az, aki tudta, „minő munka” ez: óvatosan nyilatkozik, és akkor is kizárólag gyakorlati kérdésekről.

Azt nem tudjuk, miért éppen a *Szentivánéji álom* választotta. Az ugyanis, hogy Vörösmarty miért a *Julius Caesart* és a *Lear királyt*, Petőfi miért a *Coriolanust* fordította le, elég egyszerűen magyarázható személyiségjegyekkel, politikai nézetekkel stb. Arany esetében efféle magyarázat legföljebb a *Hamletre* illik, míg a *János király* kiválasztása magyarázható

Máté Gábor, Csákányi Eszter és Básti Juli a kaposvári Szentivánéji álomban (Fábián József felvétele)

„sorsszerűséggel”, hiszen Arany ezt a művet tudta először megszerezni angolul, és jóformán ezen tanulta meg a nyelvet. A *Szentivánéji álmot* azonban annak idején az Akadémia nem ajánlotta fordításra. Ennek ellenére Vörösmarty is többször foglalkozott a gondolattal, ami – ha a *Csongor és Tündére* gondolunk – eléggé érthető. Arany még a negyvenes években lefordította németből, sőt, lehet, hogy egy műkedvelő társulat elő is adta. Ez a szöveg később elveszett. De talán éppen ez az egykori fordítás adta az ötletet Aranyknak, hogy Tomori Anasztáz unszolására a *Szentivánéji álom* lefordítását ajánlja. Határidőre azonban semmiképp sem vállalta a fordítást. „Ígéretemet, hogy én is megkísértek egy vagy két darabot fordítani, nem vonom vissza; de magamat bizonyos időhöz nem köthetem, mert sem időm, sem fizikai képességem sincs folyvást dolgozni” – írja 1858-ban. Am amikor elkészült, fordítását bírálat nélkül elfogadták és kiadták, a Nemzeti Színház pedig bemutatta.

A kérdést – miért épp a *Szentivánéji álom*? – igazolja, ha bepillantunk a korabeli kritikába. A Pesti Hírnök 1864. április 25-i száma elég durva ledorongolást közzöl. A szerző szerint „valóban csodálkozni lehet, miként történhetett az, hogy Shakespeare emlékének megünneplé-

sére a *Szentivánéji álom* választott, mely azon várakozásokat, melyeket a »Shakespeare« névhez kötve látunk, sehogyan sem elégíti ki...” Gyulai ugyan tiltakozik a nyílt ócsárlás ellen, de a lényegét illetően ő is felteszi a kérdést: „Miért éppen a *Szentivánéji álommal* ünnepelni meg Shakespeare emlékét, miért nem *Macbeth*-tel vagy *Othelló*val, valamelyik elsőrendű tragédiájával, mondák némelyek, kik csak hírből ismerik e művet, vagy ha ismerik is, egyoldalú ízlésüknél fogva képtelenek méltánylására.” Hasonló véleményen van Greguss Ágost is, bár azért persze ő is dicséri a darabot: „Sokan lehettek, akik ismerve a költő más színműveit, meglepve vették észre, hogy a *Szentivánéji álomban* egészen más világ tárul föl előttünk.” Ezután kifogásolja, hogy itt nem lelhető fel a Shakespeare-re szerinte leginkább jellemző vonás, a lélek-tani természetesség, de ötletes magyarázattal is szolgál: ez tudniillik álom, tehát a realitás szabályai nem érvényesülnek. Hasonló kétértelműséggel dicséri a művet Jókai is: „E mű nem dráma, nem vígjáték, csak dialogizált költemény, néhol a paródiáig alászáll.” S akár a többiek, ő is felteszi a kérdést: „Miért választák a három nap tartott ünnepély mindenik estjére e színművet intézetünk vezetői?”

Gyulai Pál viszont határozott okkal védelmébe veszi a művet: „Aki érzi a népmesék szépségeit, nemigen van szüksége magyarázóra, például a népek; aki nem érzi, az a legjobb magyarázót sem fogja

Tordai Teri (Titánia), Fazekas István (Puck) és Bősze György (Oberon) a veszprémi Szentivánéji álomban

megérteni. Így van a dolog a *Szentivánéji álommal* is. Ha boncolni kezdi az ember e szeszélyes, játszi és mégis minden követelés nélkül mély értelmű álmoképet, e mintegy odalehelt tündéri látomást; úgy jár, mint a gyermek a pillangóval, letörölte minden fényporát, csak roncsolt szárnyakat szorít kezébe.” Ő írja egyébként a legalaposabb tanulmányt a drámáról, melyben kifejti önálló véleményét is. Szerinte a mű eszmei lényege az, hogy Theseus mint bohó ifjúkorának megjelenítését nézi a darabot, hogy végleg leszámolva a múlttal, bölcsen léphessen át felnőtt életébe, a házasságba.

Gyulai korának legnagyobb élménye a nép művészetének felfedezése volt. Ez az érdeklődés annyira elragadja, hogy elfeledkezik róla: néhány szereplő nevén kívül alig van valami népmesei a történetben. Következtesen népmeséről és tündéralomról beszél, ami akkor lesz igazán érdekes, ha összevetjük néhány XX. századi véleménnyel.

2.

Talán a legnagyobb hatású értelmezést Jan Kott vetette papírra *Kortársunk, Shakespeare* című tanulmánykötetében. Azért az ő felfogását emelném ki, mert ez nem maradt filológusberkeken belül, hanem nagy hatást gyakorolt a színházi vi-

lára is. Kott alapján, az elméletet színházzá érlevél rendezte meg Peter Brook is a maga világhírű *Szentivánéji álmát*. E példaértékű játékmód hatása alól máig sem tud kiszakadni a világ, különösen áll ez Magyarországra, ahol Brook 1972/73-as világtörli turnéja során nagy sikerrel vendégszerepelt a *Lear* mellett éppen a *Szentivánéji álommal*.

Ez az értelmezés már nem az idilli elemekre koncentrál, hanem sokkal komorabb színben látja a darabot. Kott az, aki először hívja fel a figyelmet arra, hogy a tündér szó nemcsak jóindulatú lényt fed, de legalább annyiszor gonosz is. Szerinte a *Szentivánéji álom* Shakespeare legerotikusabb darabja, sőt, „nagyon szókimondó, nagyon brutális és nagyon szenvedélyes” mű. Mindezt meggyőzően bizonyítja is, a képrendszerrel a darabban elkövetett szodomiai elemzve a szöveget. A Titániának énekelt altatódalban felbukkanó állatok mágikusnak vélt hatásuk folytán az impotencia ellenszereként voltak ismertek a középkorban; a számár viszont éppen a legnagyobb képességüknek tartott állat volt (vö. Apuleius: *Arany-szamar*).

De mindezek csak részletek, melyeknek együttes jelentése Brook szerint az, hogy az éjszaka felszabadítja a legprimitívebb szexualitást: a fiatalok váltogathatják partnereiket, Titánia kiélheti perverz vágyait, Theseus pedig levezetheti gonosz féltékenységét. A reggel éles fénye azonban kíméletlenül megvilágítja azt, amit az éjszaka mély sötétje elrejtett.

Hogyan lehetséges, hogy ma erotikus darabot látunk ott, ahol a XIX. század bájos tündéridillt?

Az egyik magyarázat szerint a már említett népies hatásban kell keresni az okot. További szempont lehet a korban dúló általános prűdéria, ami nemcsak a viktoriánus Angliára jellemző. Kemény Zsigmond például felvetette, hogy Shakespeare drámáiból a sikamlós részeket el kell hagyni, ám Arany vitába szállt vele: ez lehetetlen anélkül, hogy néhány darab teljesen értelmetlenné ne válják. Arany szerint a zseninek többet szabad, és védi a kompozíciót, még ha az sérti is a „szalonasztal” és a „hölgyterem” jó ízlését. Szász Károly hasonlóan vélekedik: „Tisztelem a dekorumot, de ily dolgokban nevetségességnek tartom, hogy egy római pápa a Vatikánban lévő meztelen szobroknak inget, gatyát (talán krinolint is) szabott vászonból és selyemből, hogy a meztelen természet ne skandalizálja a hívőket...”

Aranyék persze nem a szabadosságot védelmezik, inkább a filológiai hűség jegyében tiltakoznak a megcsönkítés ellen.

Megjegyezhetjük azonban, hogy korunk sem elfogulatlan a darabbal szemben. Mi talán túl sötétben látjuk világát, s hajlamosak vagyunk mindenütt hatalomvágyat, ösztönöket, szexualitást keresni – nehezen hisszük el bármiről, hogy az tiszta, vidám, felszabadult, s gyanakodva keressük a titkos mozgatórugókat.

3.

Feltűnő, hogy Arany fordításai az ötvenes évek végén sűrűsödnek; ezt az időszakot az irodalomtörténet hagyományosan Arany válságaként tartja számon. Feltűnő az is, hogy a leginkább epikusként ismert Arany néhány Tasso- és Ariosto-részleten kívül alig fordít epikát. És, természetesen, nem lehet nem észrevenni, hogy műfordítói tevékenységének legnagyobb részét – három Shakespeare-darabot és Arisztophanész összes művét – egy olyan műnemnek szenteli, melyben egyetlen művet sem alkotott.

Nyilván hasonló gondolatmenettel jutott Németh László *Arany, a műfordító* című tanulmányában arra a gondolatra, hogy „Arany műfordításai inkább rejtett, elnyomott énje irányába esnek”. Véleménye szerint Aranyt a kor (és saját indulása)

olyan pályára kényszerítette, melynél ő jóval szélesebb területen lett volna képes alkotni. Ám ezek az elfojtott alkotóerők nem szunnyadtak, csak éppen fordításokban lelték meg a maguk kifejezési formáját.

Ez a vélemény helyesnek tűnik, ám némi pontosításra szorul. Azon túl, hogy Arany drámai énjét fejezi ki fordításai által, megfontolandó szempont, hogy milyen tartalmú műveket fordított le. Közismert, hogy Arisztophanész a világirodalom legszabadszajúbb szerzője. Ám Arany átültetésében ebből mit sem érzékelünk: többen szóvá tették már a műveket igazi ízűktől megfosztó szemérmert. Annál viszont Arany sokkal okosabb volt, hogy ezzel ne lett volna tisztában. Akkor miért fordította le Arisztophanész minden munkáját?

Ha mindehhez még hozzávesszük Kott véleményét, miszerint a *Szentivánéji álom* Shakespeare legerotikusabb drámája, szinte következik, hogy Arany nemcsak elfojtott drámai énjét, de titkolt szexualitását is kifejezte ezekben a fordításokban. Ebből viszont semmi sem jelenik meg a szövegben, ami mindenképpen Arany erős önkontrollját bizonyítja. „Kesserű józanság” – Vas István emeli ki ezt a motívumot Arany erotikájáról írott tanulmányában, ahol több példával igazolja, hogy „Aranytól mégsem volt idegen az erotika”.

Perjés Hilda és Fazekas István, a két kobold Veszprémben (Ilovsky László felvételei)

Jogos viszont egy további kérdés: vajon módszertanilag nem helytelen-e a huszadik század véleményét számon kérni Aranyon és kortársain? Más szóval: nem lehetséges-e, hogy ők csakugyan tündéridillnek látták a művet, és csak a mi rosszindulatunk feltételez róluk képmutató álszemérmet?

A kortársakat – mint Gyulai esete jelzi – erősen befolyásolhatta a kor hangulata, de Arannyal ez nem eshetett meg. Egyfelől fordítóként sokkal személyesebb viszonyba kellett kerülnie a művel, mint másoknak. Az ő szemét nem homályosította el a színházi gépeken belibbenő tündérek szárnyának csillogása. A fordítás pontossága érdekében értelmeznie kellett a darabot, s ekkor ki kellett derülnie a turpisságoknak. Munkamódszerére pedig következtethetünk mások fordításairól írt részletes bírázataiból. Ezek azt igazolják, hogy figyelmeztette a fordítót, ha értelemzavaróan szemérmeskedett. Például Greguss Ágost *Szeget szeggel*-fordításához írt megjegyzéseiben ilyesmit kifogásol (V. felv. 74. laphoz): „Férjem megismertem” – (ez recognized volna). „Ismertem (I knew, bibliai értelemben) férjemet”. Vagy (79. laphoz): „Hát húsvágó a herceg?” – „Fleshmonger kerítőt is tesz.” Ugyanakkor a határokat is pontosan jelzi egyik megjegyzése (77. laphoz): „Meggolgozom...” – „Csúnya egy kissé annak az öregembernek a szájába. Obscen érteleme nagyon is túlnyomó. »Elbánok vele« is megjárna”.

Egy, a Shakespeare-bizottságnak szánt megjegyzése is utal rá, mennyire tisztában lehetett az „obscaenus” részekkel. A *János király*ról szólva felveti, hogy mi legyen az első felvonással, ami teljes egészében „indecorum”, holott ebben mindössze arról van szó, milyen körülmények között nemzették Richard Plantagenetet. Mit szólhatott akkor a *Hamlethez*, ahol az egész cselekmény alapja az anya vérfertőzése? Vagy a *Szentivánéji álm*hoz, ahol Titánia szerelemre gerjedve csalogat ágyába egy szamarat?

Még egy mozzanat: Arany sehol, egyetlen szóval sem dicsőíti a művet. Míg a kortársak valóságos ódaözönt zúdítanak Shakespeare-re, ő inkább a munka nehézségére panaszkodik.

Nem hallani tőle olyan szavakat, mint „odalehelt látomás”, „tündérábránd”, „bájos kompozíció” stb. Talán nem túlzás, ha feltételezzük: ő volt a korban az egyetlen, aki tudta, hogy Shakespeare műve több ennél.